

KONGSBYGNINGANE PÅ AVALDSNES. EIN RESIDENS FOR KONGEN ELLER FOR KAPELLKANNIKANE HANS?

ALF TORE HOMMEDAL

INNLEIING

Den 5. februar 1308 datosette pave Clemens V eit brev til «i Kristus Vår kjære son Håkon, Noregs vidkjente konge». Etter at han hadde lånt øyre til kongens bøner, fastsette paven – med apostolisk autoritet – eit eige privilegium for 14 namngjevne kapell som kongen hadde i si eige, frå Lista i sør til Tromsøya i nord. Kapella var enten grunnlagde og tillagt jordegods av kong Håkon V sjølv (konge 1299–1319) eller – i ærerikt minne – av faren kong Magnus Lagabøte (1263–1280) eller bestefaren kong Håkon IV Håkonsson (1217–1263). Med dette brevet fastsette pave Clemens hovudprivilegiet for den særnorske kongelege kapellorganisasjonen med eit presteskap, ein kapellgeistlighet, som inngjekk i kongens og rikets administrasjon.

I det fylgjande skal me sjå nærare på utforming og funksjon for dei fire fremste og fyrstnemnde kapella i pavens brev, i kongsgardane i Bergen, Oslo,

Tønsberg og på Avaldsnes. Desse kapella skulle ifylgje pave Clemens ha eit kollegium eller kollegiat, altså eit fleirtala presteskap, og kapella vert difor gjerne omtala som kollegiatkyrkjer. Av desse fire kongsgardkyrkjene er det anlegget på Avaldsnes som det særleg vil bli fokusert på (fig. 1). Kva veit me om Olavskyrkja som kongeleg kapell? Kan plassering og utforming av den langstrakte husfløya i stein som no er komen for dagen, vera knytt til kollegiet og kongens administrasjonsapparat på Avaldsnes? Med andre ord: Var kongsgardsbygningane på Avaldsnes ein residens for kongen eller for kannikane hans?

Kollegiatkyrkjene var knytte til kongsgardar som rundt 1300 låg med monumentale steinanlegg bygde opp som europeisk-inspirerte *palatium* og forma med dei tre sentrale elementa i slike anlegg: kongens hall, kongens kapell og kongens private bustadrom. Slik var det i alle fall i Bergen, Oslo og Tønsberg. Men var det slik også på Avaldsnes?

Figur 1. Avaldsnes med Olavskyrkja og ruinane av den påviste austre bygningsfløya med lengderetning inn mot korpartiet i kyrkja. Foto: Alf Tore Hommedal.

Det må understrekast at omgrepet kongeleg «kapell» i denne samanhengen går på funksjon og ikkje fortel noko om utforming og storleik på bygningen. Med kapell er altså ikkje, til dømes, meint eit mindre bønerom, gjerne som del av ein større kyrkjebygning. Med kapell er meint sjølv kyrkjebygningane, store eller småe, bygningar som i daglegtale dermed vanlegvis bar namneformer som Olavskyrkja og Apostelkyrkja.

KONGENS FIRE KOLLEGIATKYRKJER

Dei tolv apostlars kapell i kongsgarden i Bergen vart av pave Clemens i 1308 tillagt den fremste rangen av dei 14 kongelege kapella. Kongsgardskapellet i Bergen, som vanlegvis altså vert kalla Apostelkyrkja, skulle ha eit kollegium med tolv kannikar.¹ I tillegg kan der ha vore like mange vikarprestar, og dermed i alt 24 prestar i tillegg til geistlege med lågare vigselgrad og skuleelevar, som også kunne vera

¹ Apostelkyrkja hadde alt i 1271 fått eit kollegium av prestar leia av ein prost (*Diplomatarium Norvegicum* (DN) V: nr. 9).

Figur 2a og 2b. Av dei 14 kongelege kapella nemnde i pave Clemens brev frå 1308 står berre tre att i dag. I tillegg til Olavskyrkja på Avaldsnes, som er den einaste gjenståande av dei fire kollegiatkyrkjene, gjeld det Peterskyrkja på Sørbo i Ryfylke (til venstre) og Krosskyrkja i Fana, no ein del av Bergen. Peterskyrkja vart bygd i fyrste halvta av 1100-talet, og ho var såleis alt nærare 200 år då ho i 1308 vart innlemma mellom kongens kapell. Krosskyrkja i Fana er trekt inn i diskusjonen i denne artikkelen. Foto: Alf Tore Hommedal.

såkalla korvikarar (Helle 1999: 78–80). Prosten ved Apostelkyrkja skulle dessutan leie heile kapellorganisasjonen under tittel av kapellmagister (*magister capellarum regis*), med rett til å visitere kapell og refse dei geistlege der i mindre saker. Når han var i Apostelkyrkja, hadde kapellmagisteren rett til å gå med bispestav og mitra (bispelue), og likeins til å lyse velsigninga slik ein biskop gjorde det, men berre dersom ein biskop ikkje var til stades (Helle 1982: 618). Rettane innebar likevel ikkje at kapellorganisasjonen var *eksemp* (friteke) frå biskopanes jurisdiksjon, og den uklare rollefordelinga førte til store konfliktar mellom kapellorganisasjonen og særleg Bergen bispedøme utover på 1300-talet (Bagge 1976; Helle 1982; Tryti 1987).²

Det i rang nest fremste kongelege kapellet var *Mariakyrkja* i kongsgarden i Oslo, med seks kannikar. Ifylgje Knut Helle (1999: 80) er det likevel ikkje urimeleg å rekne med at også *Mariakyrkja* i kong Håkon V si tid har hatt tolv kannikar, altså det normale talet på kannikar ved norske dom-

kapitel. I tillegg kjem vikarprestar og skuleelevar. Kong Håkon V avgjorde også at frå 1314 av skulle prosten ved *Mariakyrkja* vera Noregs rikets kanslar med hand om kongens segl (*DN I*: nr. 143).

Mikaelskyrkja i kongsgarden på Berget i Tønsberg hadde den tredje fremste rangen mellom kongens kapell, og i 1317 tenestegjorde i alt sju geistlege ved denne kollegiatkyrkja: ein prost, fire kannikar og to diakonar. I tillegg kom ein klokkar, ein husstyrar og ein kokk med kokkesveinar (*DN III*: nr. 110).

Den fjerde og siste i rang mellom kongens kollegiatkyrkjer var altså *Olavskyrkja* på Avaldsnes. Me veit ikkje sikkert kor mange kannikar og andre som fast heldt til på Avaldsnes. Historikaren Knut Helle (1999: 78) tenkjer seg at dei kan ha vore like mange eller litt færre enn i Tønsberg. Me kan i så fall altså rekne inn ein prost og opp til fire kannikar og kanskje vikarprestar, diakonar og i periodar venteleg nokre korvikarar som tok del i messe- og tidebønholdet. I tillegg kjem, som i Tønsberg, medhjelparane i hushaldet, til dømes husstyrar og kokk med sveinar.

2 Takk også til mellomalderhistorikaren Anna Elisa Tryti for diskusjonar rundt denne betydninga.

Ved kapellorganisasjonen skapte kongen ei meir stasjonær kongeleg forankring fleire stader i landet, og ikkje minst gjennom kollegiata fekk kongen ein meir stasjonær administrasjon i residensbyane Bergen, Tønsberg og Oslo, men også på Avaldsnes. Det er likevel verd å understreke at den heilt sentrale administrasjonen framleis fylgde kongen på reisene hans rundt om i landet. Dei ti andre kongelege kapella var knytte mot andre, men likeins viktige oppgåver i kongens eller rikets teneste: Seks låg ved stoppestader langs skipsleia, altså kapell knytte til ein herbergefunksjon, særleg på vestlandskysten, men også så langt nord som på Tromsøya.³ Fire andre var hospitalkapell, altså knytte til kongelege institusjonar med karitative oppgåver.⁴ Mellom desse var Den heilage krossen si kyrkje i Fana, no ein del av Bergen. Fana-kyrkja, Sørbø-kyrkja (fig. 2) og Avaldsnes-kyrkja er i dag dei einaste tre kongelege kapella som framleis står. Utforminga av hospitalkyrkja i Fana kan, som me skal kome attende til, vera med på å forklare funksjonar også for kollegiatkyrkja på Avaldsnes.

Samla sett kan altså dei kongelege kapella og funksjonar knytte til dei kanskje karakteriserast som ein gryande statleg infrastruktur i Noreg.

CAPELLA REGIS. OM KONGENS KOLLEGIATKYRKJER OG BYGNINGSANLEGGA DEI VAR DELAR AV

Kongens anlegg på Avaldsnes, slik me i dag kjenner bygningsrestane av det, har hatt ei monumental form med to steinfløyer som låg vinkelrett på ein-

annan. Olavskyrkja utgjer nordfløya. Bygningane som har forma den i vår tid påviste andre steinfløya, ligg som ei samla lengde med retning inn mot korpartiet i kyrkja. Ut frå topografien kan me slutte at denne nyoppdaga bygningslengda har lege som ei austfløy i anlegget, truleg med ein gardsplass i vest, altså sør for kyrkja. Om det på 1200–1300-talet også låg andre steinbygningar som del av anlegget, veit me ikkje, men kanskje det gjorde det. For at ein i anlegget på Avaldsnes også har hatt behov for andre bygningar i tre eller stein, det må me kunne rekne som nokså sikkert. I vurderinga vår er det likevel berre dei to kjente bygningsfløyene me har å byggje på.

Kan då desse fløyene ha inngått i eit tradisjonelt kongeleg *palatium* på Avaldsnes, eit kongsgardsanlegg med kapell, representativ hall og kongefamiliens private bustadrom? Den eine delen i eit slikt *palatium* eller palass, kapellet – altså Olavskyrkja – ligg der framleis. At austfløya i fullt utbygd form kan ha romma både hall og kongelege bustadrom, har det også alt vore argumentert for (Hommedal 2020). Likevel skil anlegget på Avaldsnes seg i utforming frå anlegga i Bergen, Oslo og Tønsberg. Kan det vera av di Avaldsnes, som det fjerde anlegget og nok med færrest kannikar, truleg har vore mindre enn kongsgardane i dei tre byane? Eller er det av di anlegget på Avaldsnes i større grad har vore prega av kollegiatfunksjonen enn det me ser i kongsgardane i Bergen, Oslo og Tønsberg?

Vender me oss fyrst til Bergen, var kongsgarden der i tiåra før 1308 sterkt prega av byggjeverksemder som framleis ikkje var heilt avslutta då pave Clemens sendte ut brevet sitt (fig. 3).⁵ Håkon IV

3 Dette gjeld kapella ved Lista, Egersund, Sørbø, Tyssøy, Herdla og Tromsøya. Sjå også Hommedal, under publisering.

4 Dette gjeld Katarinakyrkja og Allehelgenskyrkja i Bergen, Krosskyrkja i Fana og Stefanskyrkja i Tønsberg. Hospitalet i Fana var grunnlagt av biskopen i Bergen, men det vart i 1303 overført til kongeleg eige. Sjå også Hommedal, under publisering.

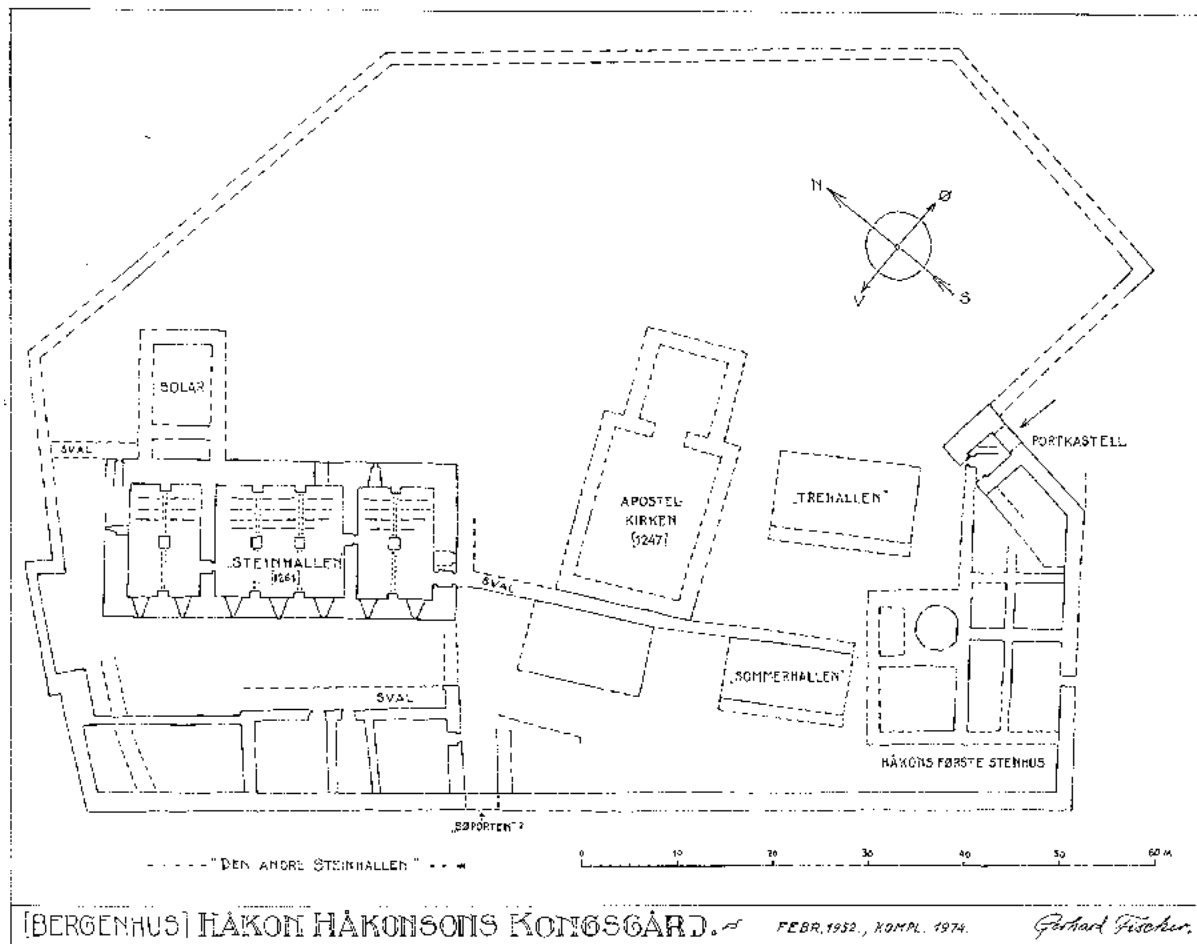
5 Sjølv om ei ny Apostelkyrkja (III) vart innvigd i 1302, veit me at byggearbeida knytte til denne heldt fram, kanskje då med oppføring av dei to sakristia eller skrudhusa som låg ved kyrkja, og som er omtala i skriftelege kjelder (Lidén og Magerøy 1980: 138).

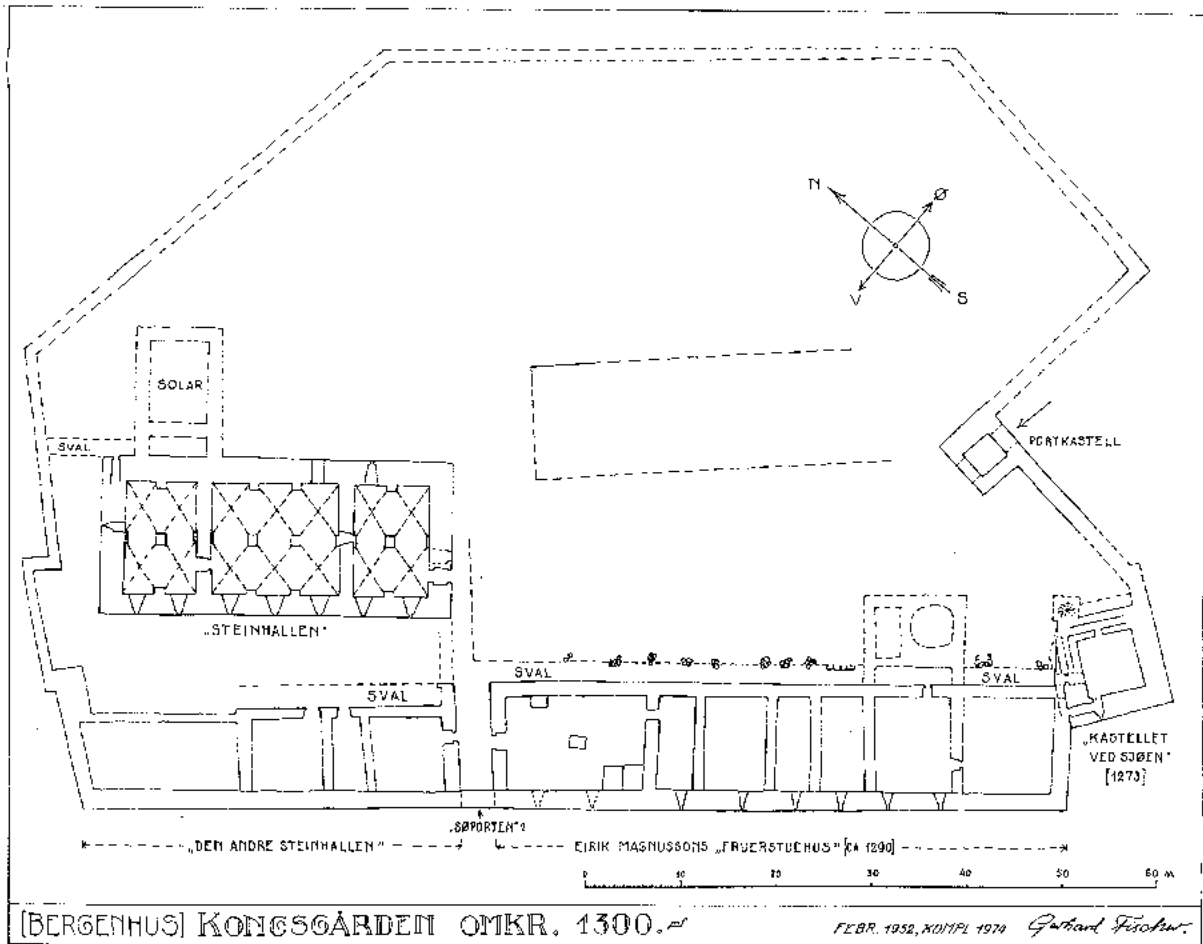
Figur 3. Forsøk på ei gjenskaping av Kongsgarden eller det kongelege *palatium* i Bergen (i framgrunnen) om lag 1300 e.Kr. I høgre biletkant ligg Apostelkyrkje III under ferdigstilling, medan Apostelkyrkje II framleis står midt inne i kongsgarden. Apostelkyrkje II blei riven i 1302. I bakkant til venstre ligg Kristkyrkja, katedralen, med dei andre bygningsanlegga knytte til administrasjonen av Bergen bispedøme. Modellen er basert på tolkingar ut frå arkeologiske og skriftlege kjelder. Foto: Tore Klyve, Bymuseet i Bergen.

Håkonsson hadde rundt år 1240 sett i gang eit byggjearbeid som gradvis endra kongsgardsuttrykket frå eit anlegg i tre til eit i stein der det låg, dominerande til ved innseglinga mot Bergen og på søre del av Holmen, altså dagens Bergenhus. I 1247 vart eit nytt kongeleg kapell i stein innvigd (Apostelkyrkje II) til avløyning for den opphavlege Apostelkyrkja (I) i tre og frå 1100-talet. Seinast i 1261 har så to steinhallar stått ferdige, den største framleis bevart og no kjent som Håkonshallen. Samtidig har ein annan større steinbygning vorten oppført, truleg med dei private romma for kongefamilien. Kong Håkon IV bygde altså om heile det sentrale anlegget, men utan at bygga låg som samanhengande fløyer, som seinare på Avaldsnes. I Bergen låg dei meir som sjølvstendige bygningar bundne saman med svalgangar (fig. 4). Anlegget

vart også innramma av ein ringmur med portkastell. Både sonen til Håkon IV, altså kong Magnus, og sønene hans att, kong Eirik II (1280–1299) og kong Håkon V, heldt fram byggjearbeida. Fyrst vart eit steinkastell i 1260-åra oppført «ved sjøen», altså mot Vågen (fig. 3). Dette kastelet utgjer i dag kjernen i Rosenkrantzårnet. I 1271 vart kastelet omtala å ha eit eige (hus)kapell, altså eit meir privat kongsgardskapell enn det dei «offisielle» kongelege kapella var. I tiåra etter vart bustadbyggingen til Håkon IV riven og erstatta av ei langstrakt bustadfløy i forlenginga av den minste av steinhallane til Håkon IV. Denne monumentale bygningsfløya på til saman om lag 115 meters lengde har kanskje hatt eit portkastell i overgangen mellom den gamle og den nye delen. Fløya har lege som ein mektig bygningsvegg ut mot Vågen, der skipsfarten gjekk

Figur 4. Kongsgarden i Bergen, om lag år 1261. Rekonstruksjonsforsøket syner det fyrste steinanlegget til kong Håkon IV med alle elementa i eit *palatium*: hallbygning («steinhallen», dvs. den noverande Håkonshallen, og med «den andre steinhallen» nemnt i 1261 framfor), det kongelege kapellet («Apostelkirken» II) og bustaddelen («Håkons første stenhus»). Dei tre palatium-elementa har lege fritt og må ha vore bundne saman med svalgangar. Kjelde: Gerhard Fischer, Riksantikvaren.

Figur 5. Kongsgården i Bergen, etter 1302. «Steinhallen» (Håkonshallen) har fått kvelv i andre høgda. «Steinhuset» til kong Håkon IV (figur 4) er rive og erstatta av ein langsmal steinbygning («Fruestuehus») mot Vågen og i forlenginga av «den andre steinhallen». Det kongelege kapellet Apostelkyrkje II er rive (1302), og nytt kongeleg kapell, Apostelkyrkje III, er teke i bruk. Dette kapellet har lege utanfor biletkanten i søraust. Kjelde: Gerhard Fischer, Riksantikvaren.

til og frå byen, og med Håkonshallen og dei andre kongsgardsbygningane tronande bak fløya som ei understreking av maktsenteret (fig. 3 og 5). Som ei siste utbygging av kongsgardsanlegget vart mellom 1275 og 1302 enno ei ny kongskyrkje, Apostelkyrkje III, oppført i stein og plassert i «kongens grasgard» i utkanten av kongsgarden (fig. 3). Ut frå forskingsresultata til arkitekturhistorikarane Hans-Emil Lidén (1980) og Ole Egil Eide (2019) kan det sluttast at denne siste Apostelkyrkja har vore ein einskipa, overkvelva bygning i to etasjar og med ei polygonal koravslutning og med store dekorative grindverksvindaugo. Bygningen er påverka av både fransk og engelsk arkitektur og må, for å sitere Lidén (1980: 165), «ha vært en liten perle – sikkert en av landets aller fineste høygotiske bygninger». Då pave Clemens omtala dette «Dei tolv apostlars kapell» seks år etter det vart innvigd i 1302, var denne «perla» altså heilt ny. Den gamle Apostelkyrkja (II) til kong Håkon IV vart riven same året som den nye vart innvigd (fig. 3, 4 og 5).⁶

Som kong Håkon IV sitt fyrste steinanlegg låg også det ombygde kongsgardsanlegget i Bergen, frå kongane etter han si tid, med ei anna grunnform enn på Avaldsnes (fig. 4 og 5). Begge kongsgardskyrkjene, Apostelkyrkje II og III, låg som frittliggande bygningar i større grad enn Olavs-

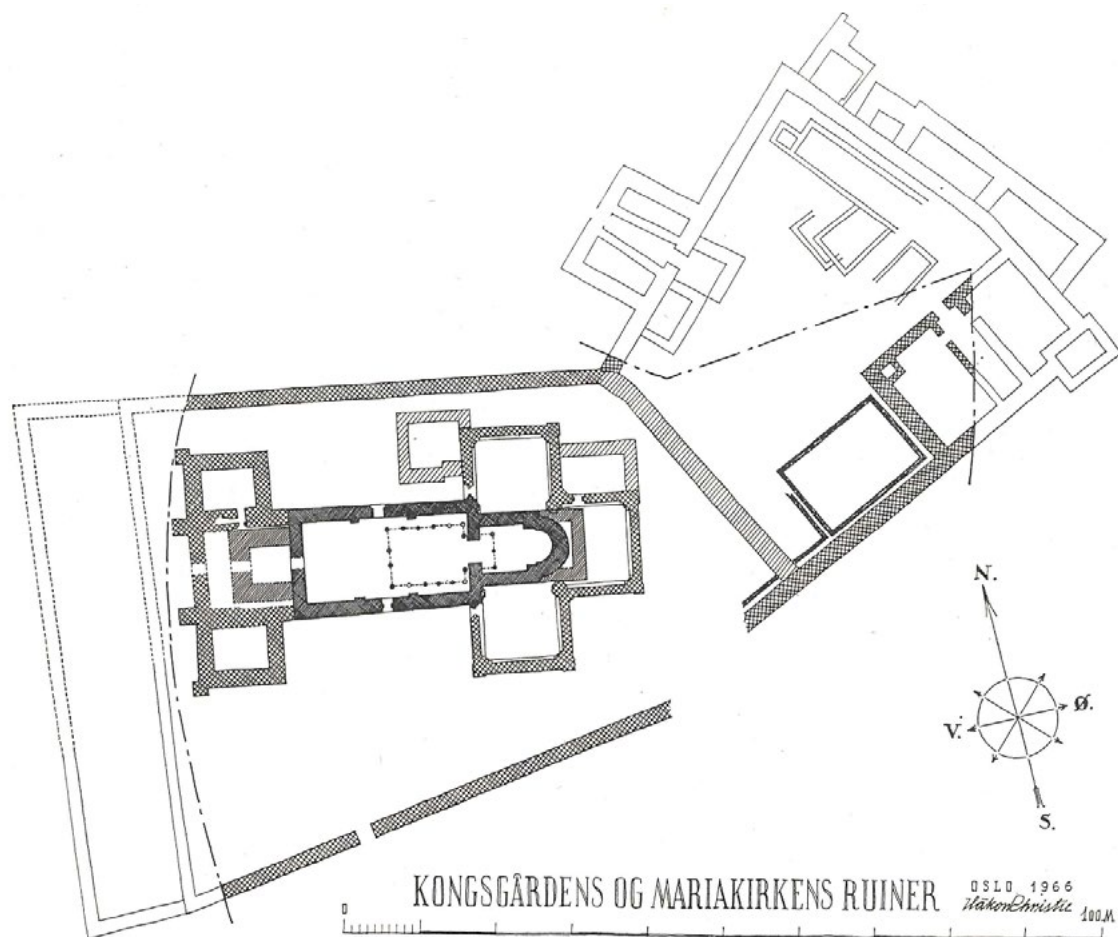
kyrkja på Avaldsnes gjorde det etter at austfløya der kom til. Sjølv om den nye, lange bygningsfløya mot Vågen i Bergen synest å ha romma både hall og bustaddel, har bustaddelen likevel ikkje hatt direkte tilkomst til den største og viktigaste hallen (Håkonshallen) i representasjon-samanhengar. Ein var altså heile tida avhengig av svalgangar eller andre vandringsvegar mellom bygningane. Det synest såleis å vera ein skilnad på bygningsutforming og funksjonsdeling mellom anlegga i Bergen og på Avaldsnes.

Vender me oss til kongsgarden i Oslo, finn me igjen eit anlegg med nokså ulik form jamført med Bergen og Avaldsnes. I Oslo låg kongsgarden med det kongelege kapellet, Mariakyrkja, heilt i søre del av byen. Lokaliseringa til sandbanken Øyrene ved munninga av elva Alna gjorde anlegget godt synleg, ikkje minst for den som kom sjøvegen til byen (fig. 6). Dei eldste arkeologiske spora som er sette i samband med eit kongeleg anlegg, er restar tolka som av ei sirkulær jordborg, med eit myntskattefunn datert til 1040–1060 e.Kr. og tolka som knytt til aktivitetane til kong Harald Hardråde (1046–1066) i Oslo.⁷ Ved arkeologiske utgravningar i 1960-åra vart det dessutan inne i ruinane av 1300-talets kollegiatkyrkje, som er den bygningen me her skal konsentrere oss om, funne spor av ei tidleg trekyrkje på same stad. Kyrkja kan likeins vera frå kong Harald si tid, om ho ikkje er enno eldre. Me må kunna gå ut frå at allereie denne tidlege stavkyrkja var vigd Guds mor Maria og var det fyrste kongsgardskapellet i Oslo (Christie 1966; Lidén 1999: 105–109).

På 1200-talet synest også kongsgardsanlegget i Oslo å vera ombygd til eit kongeleg *palatium* i stein, igjen truleg initiert av kong Håkon IV Håkonsson og då helst etter at kongsgarden brann i 1223 og

6 Storm 1888: 146. Me veit i dag svært lite om utforminga av desse to kyrkjene i stein (Apostelkyrkje II og III), særleg om Apostelkyrkje II, som berre er kjent gjennom nokre moegelege fundamentrestar (Lidén og Magerøy 1980: 137). Apostelkyrkje III, altså innvigd i 1302, vart riven for nærare 500 år sidan, i 1529–1530. Ingen bevarte teikningar eller illustrasjonar syner kyrkja. Dette yngste kongelege kapellet i Bergen har faktisk forsvunne så totalt at me ikkje eingong sikkert veit kvar tomte for kyrkja er. Likevel kan me seie ein del om den arkitektoniske utforminga av kyrkja, særleg på grunn av forskingsarbeidet til Lidén (1980) og Eide (2019). Ein særleg takk til Ole Egil Eide, som har gjeve meg løyve til å referere til dei upubliserte forskingsresultata hans.

7 Etter Gullbekk og Sættem (2019: 325) kan myntfunna vera litt eldre og frå fyrste halvta av 1000-talet.

Figur 6. Kongsgården i Oslo tidleg på 1300-talet. I Mariakyrkja (til venstre, altså i vest) er ei tolking av dei eldre og ulike byggjefasane inkluderte, også eit gjenskapingsforsøk av grunnplanen for den eldste trekyrkja frå 1000-talet. I hall og bustaddelen (til høgre, i nordaust) ligg i dag berre delar av anlegget att som ruinar (skravert). Murmarkeringane som ikkje er fylte, lengst nord og aust i bustaddelen og lengst vest i kapellanlegget, er tidlegare dokumenterte murar som no er fjerna. Kjelde: Christie (1966: 73), Oslo Byes Vel.

igjen i 1254 (Nedkvitne og Norseng 1991; Stige og Snekkestad 2017). Men i motsetnad til i Bergen stod det i Oslo ei kongsgardskyrkje i stein alt før kong Håkon IV si tid. Ei romansk steinkyrkje med skip og eit smalare, apsidalt avslutta kor erstatta trekyrkja alt i 1130–1140-åra, og ein gong før cirka 1180 fekk denne kongsgardskyrkja bygd til eit tårn i vest (fig. 6). Men i Håkon IV si tid vart koret

forlengja og fekk ei rettavslutta form, nok ut frå behovet for eit større liturgisk rom for kongens presteskap. Me kan altså alt her ane utgangspunktet for presiseringa pave Clemens i 1308 gjorde av at også kongane før Håkon V hadde vore med på å skape grunnlaget for opprettinga av den kongelege kapellorganisasjonen. Kong Håkon IV tok sannsynlegvis også initiativet til den endelege vest-

frontutvidinga av kyrkja, med dobbeltårn truleg oppført under denne kongen eller seinast under sonen Magnus før 1280 (Stige og Snekkestad 2017: 168–185, 198–201).

Den resterande delen av det sentrale kongsgardsanlegget låg samla aust for kyrkja, der berre ein del av ruinanlegget no er bevart. Den avgrensa kunnskapen vår om denne delen av anlegget gjer denne hall- og bustaddelen vanskelegare å tolke. Men truleg vart ringmuren med portkastell mot byen i nordvest bygd under kong Håkon IV, medan steinhallen i anlegget venteleg vart oppført av sonen kong Magnus eller sonesonen kong Håkon V (Hommedal 2020: 488–489). Det må også vera den sistnemnde Håkon som, i tida som enten hertug (1280–1299) eller konge (1299–1319), igjen fekk utvida Mariakyrkjas kor, denne gongen med eit tilbygg som gav kyrkja transept og slik eit krossforma korparti med eit rett avslutta høgkor (Stige og Snekkestad 2017: 185–201). Utvidinga og ombygginga har utvilsamt samband med den nye statusen kyrkja fekk frå pave Clemens i 1308, sjølv om byggjearbeidet då alt kan ha vore fullført.⁸ Korutvidinga gav god plass for tidebønhald og messefeiring for kongens kannikar. Men me skal heller ikkje gløyme at dette majestetiske kongelege kapellet også vart kongeleg gravkyrkje for dronning Eufemia (død 1312) og kong Håkon V (død 1319). Funksjonen som kongeleg gravkyrkje vart kanskje alt lagt føringar for i 1302, då fyrst Witslaw II av Rügen (i Tyskland), far eller bestefar til dronninga,

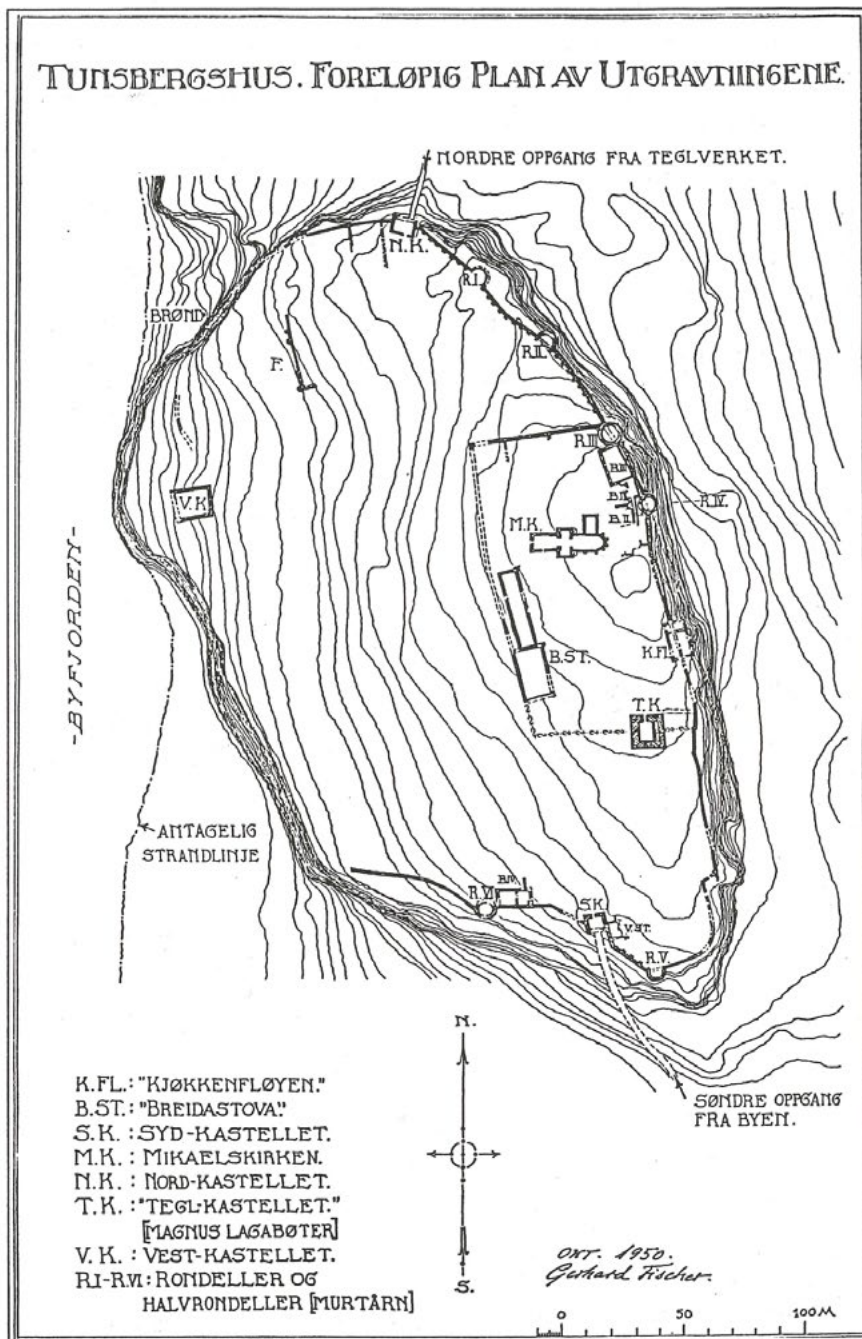
8 Kunsthistorikaren Morten Stige og arkeologen Petter Snekkestad (2017: 200) tenkjer seg at korutvidinga vart gjort mellom 1293 og 1303, med tilbygging av eit sakristi i nord mellom 1303 og 1320. Men det er heller ikkje utenkjeleg at korutvidinga vart gjort etter 1308, delvis som fylgje av den nye statusen kyrkja fekk i 1308, og delvis som fylgje av tilpassinga etter 1312 som gravkyrkje ikkje berre for den tyske fyrst Witslaw men også for den norske kongefamilien (Hommedal 2020: 489).

døydde på besøk i Oslo og vart gravlagd i Maria-kyrkja. Slik sett ville grunnleggjaren av den kongelege norske kapellorganisasjonen, kong Håkon V, og dronninga hans, gjennom gravstaden, for all ettertid vera omgjevne av og innlemma i bønehaldet til kannikane i den institusjonen kongen sjølv hadde fått oppretta.

Det er såleis klart at kongsgardsanlegget i Oslo har ei heilt anna form enn på Avaldsnes når det gjeld både utforming av det kongelege kapellet og den bygningsmessige relasjonen mellom kapellet og resten av anlegget. I motsetnad til både i Bergen og på Avaldsnes vart anlegget i Oslo dessutan for ein stor del oppført i teglstein (Stige og Snekkestad 2017; Hommedal 2020: 489).

Til slutt i denne jamførande gjennomgangen av bygningsmiljøa for dei fire kollegiatkyrkjene kan me gå til kongsgarden på Berget i Tønsberg (fig. 7). Ifylgje *Soga om Håkon Håkonsson* (Tordsson 1963: 367) var det igjen kong Håkon IV som starta eit byggjeprogram med steinbygningar, og også på Berget blei programmet fylgd opp av sonen kong Magnus og sonesonen kong Håkon V. Som Mariakyrkja i Oslo stod også Mikaelkyrkja på Berget i stein allereie før kong Håkon IV si tid. Kyrkjeruinane på dagens Tunsberghus fortel oss at denne kongsgardskyrkja vart oppført på 1100-talet som ei romansk kyrkje med tverrskip og sentraltårn. Koret var relativt stort, med same breidde som skipet og med ein halvrund eller apsidal endevegg mot aust. Grunnforma aleine syner at dette har vore ei storslått kyrkje, og i *Historien om danenes ferd til Jerusalem* (1969: 113) blir ho i 1191 då også omtala som «en vakker kirke viet St. Mikael» liggjande fritt oppe på toppen av Berget.

Av særleg interesse i vår samanheng er den seinare korutvidinga mot aust: eit større gotisk og kvelva kor, oppført i tegl. Mellom anna av di det nye koret fekk ein polygonalt utforma apsis, har korutvidinga vore foreslått datert til cirka 1300

Figur 7. Berget i Tønsberg. Dei dokumenterte bygningsrestane av kongsgarden på Berget (Tunsbergshus). M.K. = Mikaelsskyrkja med grunnforma etter forlenginga, altså utbygginga til kollegiatkyrkje i Kapellorganisasjonen. T.K. = det store Teglkastellet med bustadrom; B.S.T. = bustaddel med hallbygning. Jmført med Avaldsnes ligg i Tønsberg dei enkelte bygningselmenta i eit palatium organisert på ein heilt annan måte. Kjelde: Gerhard Fischer, Riksantikvaren.

eller til dei fyrste tiåra av 1300-talet, altså under kong Håkon V (fig. 7). Når koret er gjort så stort at det har same lengde (10 meter) som det romanske skipet, er det nærliggjande å sjå utvidinga i samband med statusen som kollegiatkyrkje med det større presteskapet kyrkja då fekk. Kanskje stod utvidinga ferdig alt i 1308, men om ikkje, bør koret ha vore fullført før 1317, då me som alt nemnt får opplyst at det ved Mikaelkyrkja var sju geistlege i tillegg til dei i hushaldet.⁹ Det relativt store og truleg samtidige tilbygget nord for koret kan kanskje også sjåast i samband med statusen og funksjonen som kollegiatkyrkje: Tilbygget kan ha vore sakristi, men det kan også ha vore eit kvelva og brannsikkert arkivrom for kongens kannikar ved Mikaelkyrkja (Bagge 1976: 177–178; Wienberg 1991: 17–21; Eriksson 1995: 33–36; Lidén 1999: 109–110; Hommedal 2020: 497; Brendalsmo 2021: 69–73).

Mikaelkyrkja synest å ha lege fritt innafor ein indre ringmur i borganlegget på Berget (fig. 7). Det sentrale anlegget elles, slik me i dag kjenner bygningsrestane av det, er tolka som at det har bestått av ein breiare hallbygning og ein smalare bustadbygning med til saman cirka 60 meters lengde. Denne bygningsfløya har lege fritt sørvest for Mikaelkyrkja, men i motsetnad til på Avaldsnes er fløya ikkje orientert mot kyrkja. Fløy og kyrkje ligg heller ikkje vinkelrett i høve til einannan. Berget har dessutan hatt eit stort kastell oppført i tegl, også dét utvilsamt med bustadrom for kongefamilien. I 1276 vert teglkastellet, *tigil kastalinn*, omtala som ferdigbygd, medan *breida stofu* (breidestova), omtala same året, sannsynlegvis låg i den langstrakte byg-

ningsfløya. På Berget synes det slik også å ha vore stor byggjeaktivitet i kongsgardsanlegget i tiåra rundt og etter midten av 1200-talet. Ein rektangulær teglsteinsbygning (cirka 18 x 8 meter) ved ringmuren, litt nordaust for Mikaelkyrkja, har vore foreslått som kannikane sin bustad (Eriksson 1995: 56–58, 67).

«PÅ OGVALDSNES LET HAN [KONG HÅKON IV] BYGGJE EI KYRKJE AV STEIN»

Ser me samla på kunnskapen vår om bygningsanlegga ved dei fire kollegiatkyrkjene, ser me at anlegga har vore nokså ulike i utforming, både i kapellformene og i anleggsformene elles. Både i Bergen, Oslo og Tønsberg synest dei konglege kapella å ha lege nokså fritt utan direkte samanbygning mellom kapellet og dei andre sentrale delane med hall og bustad del i kongsgardsanlegget (fig. 3–7). I den grad *palatium*-delane har vore bundne saman, kan det ha vore med svalgangar. Både Mariakyrkja og Mikaelkyrkja har hatt sine særformer, på grunn av at dei begge er påbyrja som ulike typar steinkyrkjer alt på 1100-talet. Heller ikkje ved utvidingane av desse to kyrkjene rundt 1300 synest der å ha vore ein sams arkitekturplan, på annan måte enn at dei måtte ha god plass til kannikanes kor med eit eige korstolareal i tillegg til høgkoret. I motsetnad til i Oslo, Tønsberg og Avaldsnes vart det i Bergen bygd eit heilt nytt kongeleg kapell, sjølv om det gamle ikkje var meir enn 60 år. Den nye Apostelkyrkja (III), hovudkyrkja i kapellorganisasjonen, har hatt ei utforming ulik dei tre andre kapella, men den polygonale koravslutninga har vore av ein type som kan jamførast med den utvida Mikaelkyrkja. Men elles har Apostelkyrkja (III) fått ei utforming prega av at ho er reist i éi, samla byggjefase, og der den arkitektoniske, internasjonale forankringa har vore særleg viktig å gjeva eit

⁹ DNIII: nr. 110; Bagge (1976: 178) rekna med at kollegiet i 1308 var temmeleg nytt, og at kongen fyrst då fastsette samansetninga av det; Sjå også Brendalsmo (2021: 69, 158).

uttrykk. Medan kongsgardsanlegga i både Bergen og Tønsberg har lege med hall og bustaddelar som spreidde, sjølvstendige bygningseiningar (fig. 3–5, 7), har bustaddelen i Oslo lege meir samla rundt ein eigen gardsplass skild frå Mariakyrkja (fig. 6).

På Avaldsnes har altså kyrkja og resten av anlegget ei utforming som skil seg frå dei tre andre kongsgardsanlegga. Olavskyrkja er i vestnorsk samanheng stor, men ho har i utforming ingen fellestrekk med kapella i Oslo eller Tønsberg eller med Apostelkyrkja (III) i Bergen. Med sitt langstrakte skip med eit mindre, rettavslutta kor og med ein markant tårnfot eller eit stort vesttårn har Olavskyrkja meir likskapstrekk med Vangskyrkja på Voss og Kvinnherad kyrkje i Sunnhordland, også dei oppførte i tiåra etter midten av 1200-talet (Lidén 2008: 24–26, 116–117, 127–128). Det kunne då tenkjast at desse kyrkjene i si utforming tok utgangspunkt i den dåverande Apostelkyrkja (II) i Bergen, som alt nemnt innvigd i 1247. Men denne kongsgardskyrkja veit me arkitektonisk ikkje noko sikkert om, og som einskapleg bygd kongskyrkje kan Apostelkyrkje II like gjerne ha hatt kor og skip i same breidde, med eller utan apsidal høgkoravslutning (Hommedal 2020).¹⁰ Me blir dermed ståande utan gode førebilete for Olavskyrkjens utforming.¹¹ Men at det var kong Håkon IV Håkonsson som fekk kyrkja oppført, det veit me ut frå opprekinga av kongen sine god gjerningar ved slutten av saga hans (Tordsson 1963: 367; Lidén 1999: 105). Når me no veit at denne kongen også initierte steinbyggjararbeid i kongsgardane i både Bergen, Oslo og Tøns-

berg, og at sonen Magnus fylgde opp farens arbeid, er det for kollegiatkyrkjene sin del heller ikkje her så vanskeleg å forstå at pave Clemens i 1308 så tydeleg understrekar at dei begge hadde vore med på å skape grunnlaget for den kongelege kapellorganisasjonen.

Når *Soga om Håkon Håkonsson* berre nemner steinkyrkja på Avaldsnes, ikkje steinbygningssfløya, må me kunne slutte at denne ikkje er frå kong Håkon IV si tid, eller i alle fall at byggjararbeidet ikkje var komen så langt at æra for byggverket kunne leggjast til denne kongen. I og med at steinfløya ligg vinkelrett på kyrkja og med retning inn mot koret, har anlegget på Avaldsnes altså ei anna grunnform enn anlegga i Bergen, Oslo og Tønsberg. Dei geografisk nærast liggjande parallellane der ei langstrakt bygningssfløy ligg opp mot eit tilknytt kapell, finn me eigentleg i bispegarden i Stavanger (fig. 8) og i Bergen-bustaden til den norske erkebiskopen. Begge desse bispegardane er i sine hovudformer bygde ferdige akkurat i tiåra rundt 1300.¹² Elles finn me, i norsk samanheng, vinkelrette samanstillingar mellom ei bustadfløy som går

10 Takk også til Ole Egil Eide for diskusjonen om Apostelkyrkje II.

11 Lidén (1999: 112–121) har ein inngående diskusjon av Olavskyrkja i det vestnorske og norske kyrkjelandskapet, ikkje minst ut frå at Olavskyrkja fekk eit stort vesttårn.

12 Den fullt utbygde erkebispegarden i Bergen, som ligg der Nykirken no ligg på Nordnes, var cirka 62 meter lang, med ei vinkelrett cirka 22 meter lang fløy i sør. Ifylgje arkeologen Siv Kristoffersen (1988: 171) kan Clemenskapellet i anlegget ha vore lokalisert til andre høgda i denne sørfløya. Kapellet låg i så fall vinkelrett på hovedfløya, om enn i sør, ikkje i nord som på Avaldsnes. I Stavanger bispegard, dagens Kongsgård skole (fig. 8), hadde den cirka 50 meter lange, fullt utbygde hovedfløya ein fyrste etasje i stein og ein andre etasje i tre. Bispekapellet ligg framleis som ein toetasjes steinbygning med litt større grunnflate enn hovudfløya (Meling 2004). Men i motsetnad til på Avaldsnes har kapellet i dei to bispeanlegga lege i andre etasje. Både i Bergen og i Stavanger omfattar anlegget minst to byggjefasar, slik som austfløya på Avaldsnes (Kristoffersen 1988; Meling 2004; Hommedal 2020: 506–509).

Figur 8. Stavanger domkirke med Kongsgård skole bygd på mellomalderens bispegård, alt sett frå sør. Den bevarte bispegårdsfløya i stein ligg no synleg som fyrste etasje i dagens toetasjes kvite austfløy til høgre i bildet. Fyrste etasjen er bygd saman med det toetasjes bispekapellet frå seint 1200-tal, no med eit salforma skifertak. Heile denne bispegårdsfløya har også hatt lengderetning mot koret i domkyrkja, bygd etter ein brann i 1272. Foto: Alf Tore Hommedal.

inn mot koret i ein kyrkjebygning, fyrst og fremst i klosteranlegg, altså meir reine sakrale steinanlegg (Hommedal 1999).

Anlegget på Avaldsnes synest altså i si grunnform å ha eit meir «sakralt» preg enn dei tilsvarende anlegga med kollegiatkapell i Bergen, Oslo og Tønsberg. Kan det koma av at Avaldsnes-anlegget i større grad enn dei andre bar preg av kannikanes rolle i anleggsfunksjonen?

KANNIKANE OG KONGSGARDEN PÅ AVALDSNES: EIT BYGNINGS- ELEMENT FORTEL

Me skal i den vidare diskusjonen av bygningsrelasjonen mellom Olavskyrkja og austfløya på Avaldsnes ta utgangspunkt i eitt arkitektonisk særtrekk ved kyrkja: plasseringa og utforminga av korportalen i søre korvegg. Denne murveggen ligg vendt direkte mot austfløya, og det er denne korveggen fløya har lengderetning inn mot (fig. 1, 9, 11). Korportalen

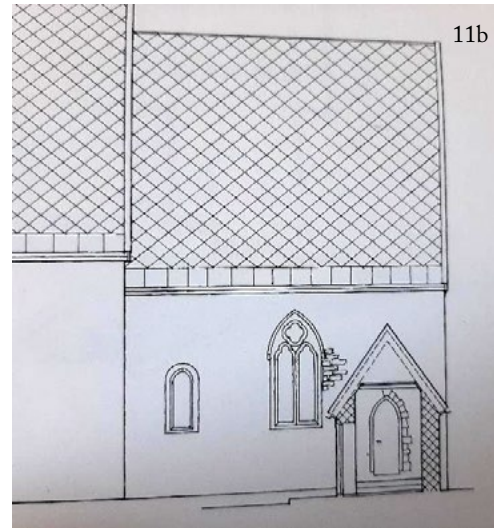

Figur 9. Olavskyrkja med plasseringa av søre korportal, og med murgjennomslaget for portalen godt synleg med døra som står i innerlivet i muren, inn mot koret. Loysinga syner at portalen er snudd mot eit lukka rom, som no er vekke, ved sorsida av koret. Foto: Marit S. Vea.

har uvanlege trekk, fyrst ved at han er plassert heilt aust i korveggen og slik har ført inn til den aller austlegaste eller inste delen av korarealet, det vil seie bakkanten av altaret (fig. 10, 13). Til vanleg i norske kyrkjer står korportalane, med funksjon som presteinngang, i vestre del av søre kormur og fører dermed inn til korarealet mellom altaret og skipet. Det andre uvanlege ved portalen i Olavskyrkja er at anslaget for sjølvne døra ligg i murlivet inn mot korrommet. Dørbladet har altså stått mot sjølvne korrommet. Dermed ligg murgjennomslaget eller portalopninga, sett utifrå, som eit svært uvanleg ope «hol» inn i muren (fig. 9, 11a). I slike portalar ligg anslaget for dør vanlegvis i ytterlivet av muren, slik at døra har lukka sjølvne murgjennomslaget inne.

Figur 10. Dagens utgåve av koret i Olavskyrkja, sett mot søraust. Me ser korleis søre korportal, til høgre i biletet, står lågt og tilpassa eit lågare golvnivå enn korgolvet elles. Foto: Alf Tore Hommedal.

Figur 11a og 11b. Dei søre korportalane i Olavskyrkja (til venstre) og i Fana kyrkje. I begge desse kongelege kapella har portalane, frå ombyggingar rundt 1300, fått utradisjonelle plasseringar i kormuren. Plasseringane er truleg av funksjonelle årsaker – som passasjar inn til messe- og tidebønholdet i kora. Foto: Alf Tore Hommedal. Illustrasjon: Frederik Konow Lund (1925), revidert ved Marianne Brochmann og Ola Storsletten (1994). Kjelde: Lidén (1994: plansje. 4).

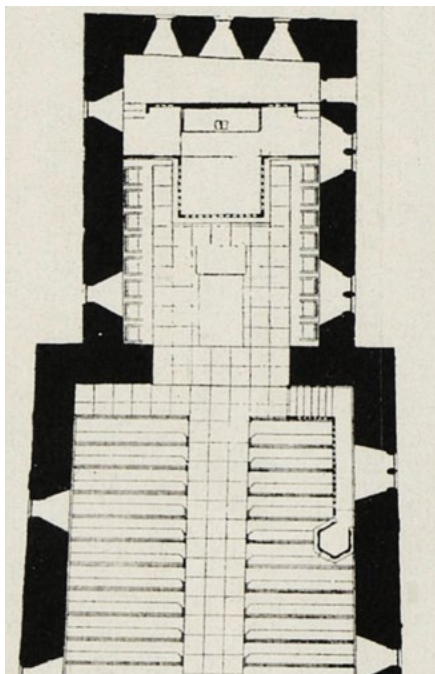
Dette siste kan berre tolkast på éin måte: Då søre korportal vart bygd, skulle portalen vende seg mot eit rom som låg inntil koret i sør. Men no er det slik at austfløya på Avaldsnes ikkje strekk seg heilt inn til kormuren. I alle fall er der ikkje påvist spor etter ei slik forlenging av austfløya, korkje gjennom bygningsrestar i grunnen eller gjennom mursår, som då truleg ville ha stått att i ytterlivet av kormuren (Sand-Eriksen og Nordlie 2020; Nordlie og Haugan i denne boka). Dersom korportalen opphavleg vende seg mot eit eige bygg frå før austfløya vart oppført, og då helst eit sakristi, ville me i dag – om sakristiet hadde vore oppført i stein – uansett ha venta gjenstående bygningsspor i murverket. Mellom koret og austfløya har det då sannsynlegvis lege eit lukka areal i tre, enten som eit eige rom eller som ein gang frå austfløya og inn mot koret. Har portalen opphavleg ført inn til eit eldre og no fjerna sakristibbygg, må der uansett seinare, i austfløyas funksjonsperiode, ha lege

eit lukka parti mellom fløya og koret. Elles hadde nok sørportalen blitt bygd om og døranslaget med dørblad flytta til ytterlivet, for slik å unngå vêrdriv inn i sjølve murgjennomslaget (fig. 9, 11a).

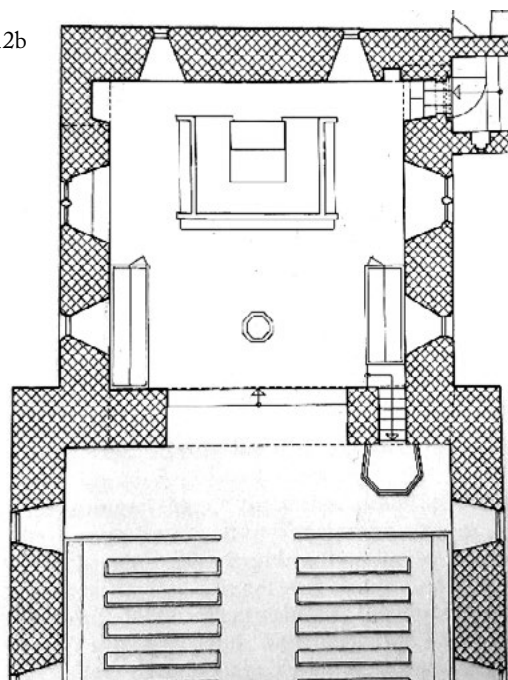
Det fyrstnemnde særtrekket ved sørportalen i Olavskyrkja, plasseringa i kormuren, er i vår samanheng minst like interessant. For kva var meininga med å kome inn i koret i denne austlegaste og i liturgisk samanheng lite eigna delen som inngangsparti? Ein ville jo då endåtil kome inn i bakkant av den mest heilage delen av heile kyrkja: høgkoret med høgaltaret!

I eit forsøk på å finne ut kvifor ei slik plassering av korportalen er vald, kan me jamføre med korutforminga i hospitalkyrkja i Fana, som har ei tilsvarende plassering av søre korportal (fig. 11). Kyrkja i Fana (fig. 2), vigd Den heilage krossen, kan først attende til 1100-talet og har ei komplisert bygningshistorie, men koret kan i si noverande, ombygde form daterast til cirka 1300 (Lidén 1994:

12a

12b

Figur 12a og 12b. Olavskyrkja på Avaldsnes (t.v.) og Krosskyrkja i Fana. Austre del av kyrkjene med kora. Me ser korleis ein begge stader gjennom sørportalen har kome inn i koret, i partiet bak altaret, og korleis ein passasje der har bunde saman søre og nordre del av korrommet. I Fana er den gjenmura nordportalen i nordmuren markert. Kjelde, Avaldsnes: Eyvind Moestue, Riksantikvaren. Kjelde, Fana: Lidén (1994, plansje 1, etter Fr. Konow Lund, revidert ved Vigdis Operud, Marianne Brochmann og Ola Storsletten).

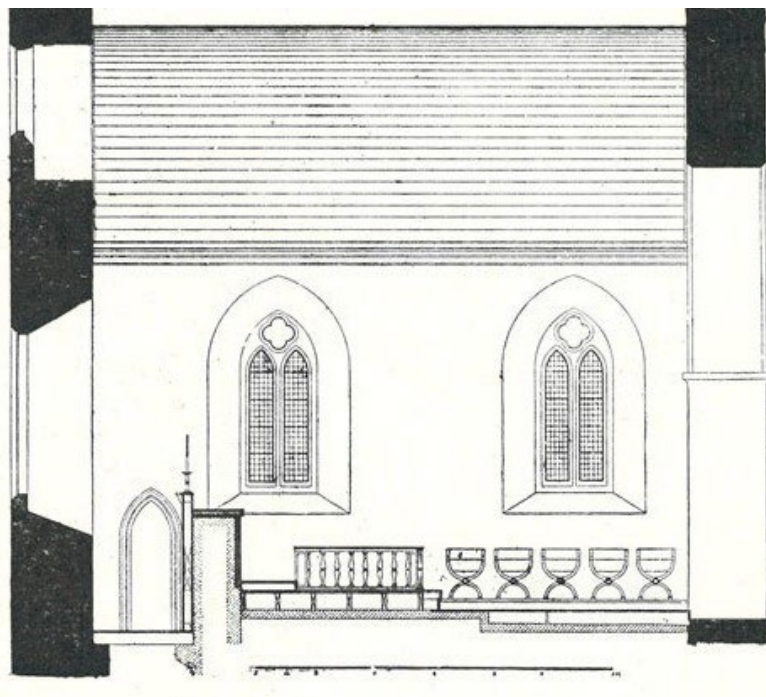
1, 12). Krosskyrkja i Fana vart i 1308 eit av dei 14 kongelege kapella, men ho var ikkje mellom dei fire kollegiatkyrkjene som er tema her. Ho hadde altså ikkje eit fleirtala presteskap av kannikar. Likevel må Krosskyrkja som hospitalkyrkje ha hatt meir enn éin prest, eller i alle fall eit fellesskap av brør som var pleiarar ved hospitalet. Alt i 1228 er presten og brør ved kyrkja og hospitalet nemnde.¹³ I 1303 vart råderetten over Fana kyrkje overført til kannikane ved den då heilt nyinnvigde Apostelkyrkja (III) i Bergen (DNIII: nr. 58). Dette var utvilsamt ei føre-

buing frå kong Håkon V si side på opprettinga av Den kongelege kapellorganisasjonen fem år seinare.

Kven desse brørne i 1228 ved hospitalet i Fana var, det veit me ikkje mykje om. Men dei må ha vore pleiarar ved hospitalet (Hommedal, under publisering). Ved innlemminga av hospitalkyrkje og hospitalet i Den kongelege kapellorganisasjonen 80 år seinare må me tru at det framleis var hospitalbrørne som var pleiarar ved hospitalet. Eit slikt preste- og brødfellesskap i Fana har også stilt klare krav til messe- og tidebønhaldet i hospitalkyrkje. Kravet til korutforminga som liturgisk rom har dermed vore like tydeleg i Krosskyrkja i Fana som i Olavskyrkja på Avaldsnes.

Fana-kyrkja har altså ei tilsvarande portalplassering som Avaldsnes-kyrkja, med den skilna-

13 [R]ectori et fratribus ecclesie et hospitalis sancte crucis de Fan / [T]il rektor og brør ved kyrkja og hospitalet av Den heilage krossen i Fana (DN II: nr. 6).

Figur 13. Arkitekt Eyvind Moestues restaureringsplan for Olavskyrkja i 1920-åra. Interiøret i koret sett mot sør og med korstolar. Altarringen må tenkjast vekk. Illustrasjonen syner korleis sørportalen har ført inn til eit lågare nivå og med passasje bak altaret for den som skulle nå korstolrekka langs nordveggen. Kjelde: Moestue (1931: 28).

den at portalen i Fana vender «rett veg», det vil seie at dørbladet har stått i murens ytterliv.¹⁴ Ut frå den sameinte, men særigne portalplasseringa i Fana og Avaldsnes har Lidén (1999: 123, 132–133) tolka utforminga av kora både i Avaldsnes og i Fana som ei funksjonell løysing: Portalplasseringa er lagt så langt aust, altså bak i korrommet, for ikkje å kome i vegen for ei innreiing med korstolar, det vil seie eit kannikkor i kollegiatkyrkja (Avaldsnes) og eit brødrekor i hospitalkyrkja (Fana). I Fana kan også den relativt store breidda som koret har, forklarast ut frå plassbehov for slike korstolar (fig. 12). Det er i tillegg verd å merke seg at koret i Fana synest

å ha hatt ein nordportal stilt rett ovafor sørportalen (fig. 12). Venteleg har nordportalen gjeve hospitalbrørne lettare og raskare tilgang til koret når dei kom frå hospitalet til gudstenestene. Dette sidan hospitalbygningen ifylgje skriftlege kjelder låg like nordvest for kyrkja (Lidén 1994: 1; Hommedal, under publisering). Ein tilsvarande nordportal var det derimot ikkje trong for på Avaldsnes, der kannikane hadde all gjerninga si knytt til bygningen sør for koret. Men også i Fana kan det ha lege bygningar sør for koret, noko som gav større grunnlag for ein sørportal også der.

Både i Fana og på Avaldsnes har ein altså ved korportalanes plassering kome inn i korrommet på ein uvanleg stad; i høgkoret og faktisk bak høgaltaret der ein passasje eller «korsgang» har bunde

14 Der er i alle fall ikkje spor av anslag i innerlivet (Lidén 1994: 8), slik som på Avaldsnes.

nordre og søre del av rommet saman (fig. 12). Særleg på Avaldsnes har passasjen vore markant ved at han låg i eit lågare nivå enn golvhøgda i korrommet elles (fig. 10, 13). I begge desse kongelege kapella har ein altså kunna passere bak altaret for å kome til motsett langside av koret med korstolane der. Slik fekk ein tilgang til begge korstolrekkjene utan å måtta krysse framfor hovudaltaret, slik ein i alle fall i Olavskyrkja elles ville ha måtta gjera.

AUSTFLØYA PÅ AVALDSNES. EIN RESIDENS FOR KONGEN ELLER FOR KAPELLKANNIKANE HANS?

Me kan då vende attende til hovudspørsmålet stilt innleiingsvis, men no i ei presisert form: Har den gjenoppdaga bygningsfløya på Avaldsnes vore ein bustaddel for kongen eller for kannikane hans? Som me har sett, har anlegget med Olavskyrkja og austfløy eit anna og kanskje meir «sakralt» bygningspreg enn utforminga ved dei tre andre kongsgardsanlegga med kollegiatkyrkjer. Som me også har sett, kan bygningstrekk ved utforminga av koret i Olavskyrkja tyde på at bygningen sør for koret har vore knytt mot brukarane av koret – altså kannikane. I seg sjølv gjev austfløya likevel ingen klare indikasjonar på om kannikane har halde til i denne bygningen (Sand-Eriksen og Nordlie 2020; Nordlie og Haugan i denne boka).

No er det slik at me veit svært lite om dei norske kannikresidensane. Me veit mest ingen ting om bygningsanlegga for kannikane ved domkapitla, altså dei fem norske domkyrkjene, anna enn at me ut frå skriftlege kjelder kan slutte at anlegga låg i nærleiken av domkyrkjene.¹⁵ Me veit til denne tid enno mindre om kvar kannikane ved dei fire

kongelege kollegiatkyrkjene budde; eigne bygningsanlegg for dei er ikkje omtala direkte. Men kanskje er bygningsrestane på Avaldsnes frå eit slikt anlegg?

Ut frå dei opplysningane me har om bustadbygningane for kannikane ved domkapitla, kan det synast som om desse gjerne vert omtala i fleirtalsform («kannikgardane»). Dermed kan det tyde på at det er snakk om ei samling av enkelthus, ikkje om éin større bygning slik som på Avaldsnes. Dette kjem i norsk samanheng tydelegast fram i Trondheim, der gardane for kannikane ved domkapitlet låg nord og kanskje vest for domkyrkja. I 1670-åra stod framleis seks av residensane, medan der hundre år tidlegare skal ha vore 18 (Lunde 1977: 219). Likeins samsvarar dette med det me elles veit om bustader for kannikar ved domkapitla, til dømes i Lübeck, der 14 frittliggjande kannikhus (*Domherrnhof*) i seinmellomalderen låg – og delvis framleis ligg – konsentrerte nord for domkyrkja og på begge sider av veggen frå bysenteret mot katedralen (Groth 1999). Kannikane budde kvar for seg og utan eit regulært fellesskap som i eit kloster.

Både i Bergen og i Oslo har der altså – i alle fall etter 1308, men også alt før – vore to kannikanlegg, eitt for domkapitla ved domkyrkjene og eitt for kannikane ved dei kongelege kapella. I Tønsberg og på Avaldsnes, der det ikkje var bispesete og dermed heller ikkje domkapitel, har det berre vore ein kannikgard. Me kunne for dei fire kongelege kollegiatkyrkjene ha venta oss at kannikane hadde bustad like ved kollegiatkyrkjene, slik det altså synes å ha vore ved dei norske domkapitla. Slik ser me det også til dømes ved St. Stephens Chapel, det kongelege kapellet i Westminster-palasset i London. Der hadde dei geistlege ved kapellet tilhald i ein tradisjonelt forma «klosterfirkant» som låg direkte inn mot St. Stephens-kapellet (Opačić 2013: 46, fig. II, nr. 13–16). Ved dei norske kongelege kapella har det for Tønsberg, som alt nemnt, vore foreslått at kannikane heldt til i ein langstrakt, cirka 18x8 meter

15 Sjå t.d. *DN* II, nr. 7 og 8 for Bergens del, der me kan slutte oss til at domkyrkjekannikane har budd nord for den store Kristkyrkja og mellom denne og dominikanarklosteret.

stor teglsteinsbygning noko nordaust for Mikaelsskyrkja (Eriksson 1995: 56–58, 67). Bygningsforma kunne då for så vidt samsvara med austfløya på Avaldsnes, men relasjonen mellom kongeleg kapell og kannikresidens ville der vera ein heilt annan enn i Tønsberg. Går me vidare til presteskapet ved Apostelkyrkja i Bergen og Mariakyrkja i Oslo, har me altså ingen opplysningar om eller indikasjonar på ein eigen kannikgard. Dette til tross for at det samla talet på geistlege og andre ved kvar av desse to fremste kollegiatkyrkjene bør ha vore ein stad mellom 20 og 30 personar. Den mest naturlege forklaringa på denne «tausheita» om ein kannikgard ved dei kongelege kapella er at kongens kannikar har halde til i ein del av sjøve kongsgarden, men likevel med eit eige bordfelleskap eller hushald slik me i 1317 i alle fall finn det i Tønsberg. Med dei arbeidsoppgåvene kannikane hadde i kongens administrasjon, ville det vera praktisk at dei også hadde kvartera sine i kongsgarden.

Når det gjeld Avaldsnes, er det på denne bakgrunnen naturleg å tenkje seg at anlegget ved

Olavskyrkja har hatt ein dobbeltfunksjon som både konge bustad og kannik bustad. Fyrst og fremst har det vore eit bustads- og administrasjonsanlegg for kannikane – kongens fastbuande «byråkratar» på Avaldsnes. Austfløya vil, med si vinkelrette og tette plassering inn mot koret i Olavskyrkja, ha vore tilpassa kannikanes kvardag og vore ei praktisk løysing retta inn mot eit liturgisk behov og liv. Dei fastbuande kannikane har hatt trong for ein funksjonell gard med bustaddel og arbeidsdel knytt direkte opp mot eit fast messe- og tidebønhold i kollegiatkyrkjas kor.

Samtidig ville det monumentale anlegget kunna fylla kongens og kongsfylgjets temporære behov for husrom, arbeidslokale og representasjonslokale ved kortare, periodevise kongelege opphald på Avaldsnes. Uavhengig av om kongen var til stades eller ei, ville det store steinanlegget med den monumentale bygningslengda vendt mot skipsleia i aust, dessutan vera ei permanent synleggjering av kongens makt og rolle også ved kongsgarden på Avaldsnes.

LITTERATUR

- Bagge, Sverre. 1976. *Den kongelige kapellgeistlighet 1150–1319*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Brendalsmo, Jan. 2021. *Tønsberg i middelalderen. Kirker, klostre, hospitaler, gilder og bispegård*. Oslo: Novus.
- Christie, Håkon. 1966. «Haralds Oslo». I *Harald Hardråde*, redigert av Arno Berg, Per Jonas Nordhagen, Knut Berg, Kolbjørn Skaare, Håkon Christie og Per Sveaas Andersen, 69–89. Oslo: Selskabet for Oslo Byes Vel, Dreyers forlag.
- Diplomatarium Norvegicum (DN)*. 1847–2011. Bind I–XXIII.
- Eide, Ole Egil. 2019. «Hva kan vi egentlig vite om Apostelkirke III på Holmen og hva er grunnlaget for det vi mener å vite?» Upublisert foredrag ved Bymuseet i Bergen, 1. april 2019.
- Eriksson, Anna-Lena. 1995. *Maktens boningar: norska riksborgar under medeltiden*. Stockholm: Almqvist og Wiksell.
- Fischer, Gerhard. 1951. *Norske kongeborger*, Bd. I. Oslo: Cappelen.
- Fischer, Gerhard og Dorothea Fischer. 1980. *Bergenhus: Norske Kongeborger*, Bd. II. Oslo: Gyldendal.
- Groth, Klaus J. 1999. *Weltkulturerbe Lübeck. Denkmalsgeschützte Häuser: Über 1000 Porträts der Bauten unter Denkmalschutz in der Altstadt. Nach Straßen alphabetisch gegliedert*. Lübeck: Schmidt-Römhild.
- Gullbekk, Svein H. og Anette Sættem. 2019. *Norske myntfunn 1050–1319: penger, kommunikasjon og fromhetskultur*. Oslo: Dreyer.
- Helle, Knut. 1982. *Kongsete og kjøpstad. Fra opphavet til 1536*. Bind I av *Bergen bys historie*. Bergen: Universitetsforlaget.
- Helle, Knut. 1999. «Olavskirken 1250–1350: sognekirke og kongelig kapell». I *Kongskyrkje ved Nordvegen: Olavskyrkja på Avaldsnes 750 år*, redigert av Svein Ivar Langhelle og Birger Lindanger, 54–103. Akksdal: Lokalhistorisk stiftelse.
- Helle, Knut. 2013. «The Political Centre of the High Medieval Norwegian Kingdom». I *Håkonshallen 750 years: Royal Residence and National Monument*, redigert av Øystein Hellesøe Brekke og Geir Atle Ermland, 111–121. Oslo: Dreyer.
- «Historien om danenes ferd til Jerusalem». 1969. I *Norges historie. Historien om de gamle norske kongene / Theodricus munk. Historien om danenes ferd til Jerusalem*, omsett av Astrid Salvesen, 97–136. Oslo: Aschehoug.
- Hommedal, Alf Tore. 1999. «Kva fortel bygningsrestane av dei norske klostra om kontinental norm om norsk praksis innan ordensliva?». I *Norm og praksis i middelaldersamfunnet: kulturtekster 14*, redigert av Else Mundal og Ingvild Øye, 149–183. Bergen: Senter for europeiske kulturstudier, Universitetet i Bergen.
- Hommedal, Alf Tore. 2020. «The Royal Edifice at Avaldsnes: A Palatium for the King or a Residence for his Canons?». I *Rulership in 1st to 14th century Scandinavia: Royal graves and sites at Avaldsnes and beyond*, redigert av Dagfinn Skre, 465–516. Berlin: De Gruyter.
- Hommedal, Alf Tore. Under publisering. «For at dei der kan bli friske eller døy. Om etableringa av hospital i norsk høgmellomalder». I *Sjukdom og helse i Norden i vikingtid og mellomalder*, redigert av Else Mundal. Oslo: Spartacus.
- Storm, Gustav (red.). 1888. *Islandske Annaler indtil 1578: Udgivne for det norske historiske Kildeskriftfond*. Christiania: Grøndahl og Søn.
- Kristoffersen, Siv. 1988. «Erkebisppegården i Bergen: fyrsteresidens og handelshus». I *Årbok 1988*, 163–178. Oslo: Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring.
- Lidén, Hans-Emil. 1980. «Bygningsstein fra Bergenhus». I *Bergenhus*, bind II av *Norske kongeborger*, redigert av Gerhard Fischer og Dorothea Fischer, 163–179, 196–199. Oslo: Gyldendal.
- Lidén, Hans-Emil. 1994. *Norges kirker: Hordaland*, bd. I, hefte 1. Oslo: Riksantikvaren, Gyldendal.
- Lidén, Hans-Emil. 1999. «Olavskirken på Avaldsnes». I *Kongskyrkje ved Nordvegen. Olavskyrkja på Avaldsnes 750 år*, redigert av Svein Ivar Langhelle og Birger Lindanger, 104–160. Akksdal: Lokalhistorisk stiftelse.
- Lidén, Hans-Emil. 2008. *Kirkene i Hordaland gjennom tidene*. Bergen: Eide.
- Lidén, Hans-Emil og Ellen Marie Magerøy. 1980. *Norges kirker: Bergen*, Bd. I. Oslo: Riksantikvaren, Gyldendal.
- Lunde, Øivind. 1977. *Trondheims fortid i bygrunnen*. Trondheim: Adresseavisens forlag.
- Meling, Trond. 2004. «Bispegården i Stavanger: gårdens utvikling i middelalderen med utgangspunkt i en trebygning fra høymiddelalderen». I *Viking. Norsk arkeologisk årbok LXVII*, redigert av Ellen Høigård Hofseth og Egil Mikkelsen, 199–214. Oslo: Norsk arkeologisk selskap.
- Moestue, Eyvind. 1931. «Gjenreisningen av Avaldsnes kirke». I *Byggekunst. Norske arkitekters tidsskrift for*

- arkitektur og anvendt kunst* 13. Årgang, redaktør Sverre Poulsen, 28–34. Oslo.
- Nedkvitne, Arnved og Per G. Norseng. 1991. *Oslo bys historie: Byen under Eikaberg: fra byens oppkomst til 1536*, Bd. 1. Oslo: Cappelen.
- Opačić, Zoë. 2013. «Fit for a King. Håkonshallen and contemporary royal residences». I *Håkonshallen 750 years: Royal Residence and National Monument*, redigert av Øystein Hellesøe Brekke og Geir Atle Ermland, 45–75. Oslo: Dreyer.
- Sand-Eriksen, Anette og Erlend Nordlie. 2020. «The High-Medieval Royal Manor Complex». I *Rulership in 1st to 14th century Scandinavia: Royal graves and sites at Avalsnes and beyond*, redigert av Dagfinn Skre, 395–463. Berlin: De Gruyter.
- Stige, Morten og Petter Snekkestad. 2017. «The Church of St. Mary in Oslo: Overview and Revision of the Building History». *Collegium Medievale* 30, 147–204.
- Tordsson, Sturla. 1963. *Soga om Håkon Håkonsson*, 2. utg. Omsett av Kr. Audne, redigert av K. Helle. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Tryti, Anna Elisa. 1987. *Kirkeorganisasjonen i Bergen bispedømme i første halvdel av 1300-tallet*. Hovedoppgave. Bergen: Universitetet i Bergen.
- Wienberg, Jes. 1991. *De kirkelige institusjoner i middelalderens Tønsberg*. Arkeologiske Rapporter 6. Tønsberg: Riksantikvaren, Utgravningskontoret for Tønsberg.